

Theologisch grondonderzoek met predikanten als intermediair

'Duurzaamheid is voor mij al jaren een belangrijk, en tegelijk lastig onderwerp. Er is een verlangen om duurzamer te leven. Tegelijk stuit het moralisme waarmee het onderwerp vaak is omgeven, mij tegen de borst. Ook in de dagelijkse praktijk van het werk als gemeentepredikant vind ik die moralistische tendens van het onderwerp lastig. Hoe preek en bid je op een manier die ruimte schept, en mensen (mijzelf inclusief) niet klem zet? De reden om deel te nemen aan de cursus 'Van U is de aarde' is voor mij om geloof, werk en dagelijks leven dichter bij elkaar te brengen.'

Met bovenstaande woorden bracht een van de deelnemers aan de recente postacademische cursus 'Van U is de aarde' van de Protestantse Theologische Universiteit de eigen verlegenheid met het klimaatvraagstuk en de omgang met de grond treffend en exemplarisch tot uitdrukking. De betrokkenheid van de deelnemers kenmerkte zich daarnaast door een gevoel van urgentie en een besef dat zij tot handelen moeten overgaan. Niet spreken over de toekomst van de aarde is geen optie. Met de toekomst van de aarde is het Evangelie zelf in het geding. Tegelijk was er het besef dat klimaatverandering en duurzame omgang met grond heikele en complexe kwesties zijn. Hoe de thematiek in de christelijke gemeente aan de orde te stellen luistert nauw.

Voor alle deelnemende predikanten gold dat zij zich persoonlijk betrokken weten en zich in professioneel opzicht op zorgvuldige wijze

van hun taak willen kwijten. Eenzijdigheid en moralisme worden daarbij als reële valkuil en als onwenselijk beschouwd. Ook in die zin is bovenstaand citaat exemplarisch voor de groep deelnemende predikanten.

De cursus 'Van U is de aarde' (2022-2023) onder leiding van Mirella Klomp en mijzelf bestond uit twee delen: een inleidende tweedaagse cursus en een verdiepingscursus die een periode van een half jaar omspande. In die periode werkten de deelnemers in de context van hun kerkelijke gemeente aan een eigen actie-onderzoek. Voor ons als docenten en onderzoekers was de cursus een eerste stap om samen met de deelnemende predikanten op het spoor te komen welke vraagstukken en discussies lokaal belangrijk zijn als je focust op het onderwerp 'grond'.

De predikant als intermediair

Het onderzoeksproject Grond gaat over de vraag hoe we ons in Nederland tot de grond verhouden en hoe christelijk geloof daarin meedoet. Vanwege hun intermediaire rol (Gerkin 1997) menen wij dat predikanten in het onderzoeksproject een spilfunctie kunnen en ook dienen te vervullen. Zij vormen een onmisbare schakel bij het beantwoorden van de vraag hoe een verantwoorde theologie ten aanzien van grond eruitziet en of die recht doet aan wat in geloof voor christenen en geloofsgemeenschappen in Nederland belangrijk is.

Predikanten staan midden in de samenleving. Ze zijn sleutelfiguren, intermediairs tussen het evangelie en de wereld. Door hun ambt, professionele ervaring en persoonlijke betrokkenheid, door de plek waar ze wonen en werken, hun biografie en hun academische vorming, het leiding geven aan gemeenschappen, de sociale, culturele verbanden, biotopen waar ze deel van uitmaken, brengen ze bewust en onbewust uiteenlopende leefwerelden met elkaar in aanraking. Ze bevinden zich in de unieke positie om in deze complexe werkelijkheid oriëntatie te bieden, zinvolle verbanden (helpen) aan te brengen en richting te wijzen bij levenskeuzes.

Vertaalprobleem

Het vertaalprobleem waar Mirella Klomp in haar artikel op wijst, namelijk hoe theologie zo te vertalen dat het aansluit bij mensen en lokale situaties, staat niet op zichzelf. De Franse filosoof Bruno Latour heeft het vertaalprobleem radicaal geadresseerd. Daarbij heeft hij er veelvuldig op gewezen dat de intermediair niet per se een behulpzaam begrip is. In veel disciplines en domeinen waarin het wordt gebruikt en toegepast, duidt het doorgaans op een set van

actoren die gepositioneerd zijn tussen andere actoren, instituten, processen of belangen. Het concept zelf werd echter zelden kritisch bevraagd (Guy 2011, 5).

Gemeenschappelijk in veel benaderingen van de intermediair is de aanname dat deze een neutrale positie vertegenwoordigt. Latour heeft laten zien dat de intermediair zowel in technische als sociale domeinen doorgaans vooral staat voor het overbrengen van informatie tussen enerzijds 'natuur' en anderzijds de 'maatschappij'. De suggestie is daarbij dat dit gebeurt zonder verandering teweeg te brengen, wat volgens Latour neerkomt op een onterechte reductie van de complexiteit van de werkelijkheid. Het houdt bovendien het beeld in stand dat 'natuur' en 'maatschappij' (of 'cultuur') volstrekt gescheiden domeinen zijn.

In *Rejoicing*, zijn meest theologische studie, plaatst Latour 'vertalen' tegenover deze vermeende neutrale positie van de intermediair. Hij identificeert vertalen daarbij als een fundamentele kernactiviteit van theologiebeoefening, die draait om het expliciteren van de relaties waarin wij bestaan. De bijdrage van theologie aan het vertoog over klimaatverandering bestaat naar zijn overtuiging juist in het articuleren van onze relaties als relaties met de levende en de materiële werkelijkheid (Latour 2013a). Vertalen is daarbij een riskante en problematische activiteit. Het risico bestaat dat de relatie geen recht wordt gedaan en dat degene die haar onder woorden brengt in feite buiten de relatie-als-relatie gaat staan (Latour 2013b, 22).

Terwijl Latour in plaats van intermediair het begrip bemiddelaar (*mediator*) of vertaler preferereert, kiezen anderen ervoor om de term te handhaven, maar dan wel de activiteiten van de intermediair naar de voorgrond te halen.

Door te expliciteren welke actoren daadwerkelijk bijdragen aan het vertalen, herdefiniëren et cetera in relatie tot, en tussen (sets van) relaties, wordt duidelijk dat intermediairs – in ons geval predikanten – geen neutrale spelers zijn (Guy 2011, 7).

Vraagstelling

In het spoor van deze discussie onderzoek ik hier samen met vijf predikanten op basis van hun collaboratief actie-onderzoek tijdens de cursus 'Van U is de aarde' hoe zij in een gezamenlijk proces de relatie met de grond theologisch vertalen en hoe hun ambt, beroep en persoon daarin meedoen.

> Predikanten staan midden in de samenleving. Ze zijn sleutelfiguren, intermediairs tussen het evangelie en de wereld.

De bevindingen tijdens deze cursus vormen relevant materiaal, omdat de opdracht om tot concrete actie over te gaan, het actor zijn van de predikanten zichtbaar maakt: ze treden met hun persoon, beroep en ambt in relatie tot (het discours rond) de grond. Het leerproces rond het innemen van een lokaal adequate rol tussen relevante posities, leent zich ervoor om op te reflecteren.

Kenmerkend aan waarderend actieonderzoek is de open en onbevangen manier waarop de werkelijkheid tegemoet wordt getreden, telkens met als doel om nieuwe ervaring en verandingsgerichte kennis op te doen. Reflectie op het experimentele handelen en de effecten ervan is wezenlijk, wil er een proces ontstaan. Hier benutten we die reflectie om een eerste indicatie te krijgen van wat er gebeurt als predikanten de

relatie met de grond theologisch gaan vertalen.

De citaten in dit artikel weerspiegelen significante leermomenten tijdens de cursus. Het gaat om leermomenten in een collaboratief proces. Ze zijn als exemplarisch herkend en bevestigd door de deelnemers. Op mijn beurt reflecteer ik, Eward Postma, onderzoeker Beroepsvorming en Spiritualiteit, op de reflectie van de deelnemende predikanten.

De predikant als collegiale actor

De focus op de collegiale *agency* van predikanten staat aan de Protestantse Theologische Universiteit in een lange traditie (Witkamp 2007; Struijs 2022). Collaboratief actie-onderzoek staat in het verlengde van zelfsturend leren. Met elementen uit de methode van waarderend actie-onderzoek (Masselink 2020) proberen predikanten zelf lokaal sturing te geven aan vormen van onderzoek om daar vervolgens gezamenlijk, onder andere in intervisie, op te reflecteren. Met deze nadruk op samenwerking en collegialiteit is een eerste dimensie van de predikant als intermediair gegeven.

Onontgonnen terrein

De relatie met de grond was voor nagenoeg alle deelnemers een onontgonnen terrein. Dat geldt eens te meer voor theologische reflectie erop. De meeste deelnemers hebben aan het begin van de cursus een mate van voorkennis van ecotheologie, maar tegelijk de ervaring dat die enigszins apart staat van 'reguliere' theologiebeoefening. Gevraagd naar voorbeelden van concrete omgang met grond in de kerkelijke gemeente, werden projecten genoemd die in het kader van 'Groene Kerk' waren ontplooid, zoals de aanleg van een kerktuin.

THEMA

De kerk heeft een lange geschiedenis in de omgang met grond, maar lang niet altijd werden de implicaties daarvan beseft. De hectares (landbouw)grond die sommige gemeenten bezitten en verpachten, de begraafplaatsen en de pastorie-tuinen die beheerd worden, kwamen soms niet in beeld of gaven de deelnemers theologisch althans niet te denken. Tegelijk was er wel het besef dat er meer mogelijk en nodig is.

Ervaring – concepten

Vakliteratuur vervult in veel gevallen een heuristische functie. Een aantal deelnemers gebruikt aangereikte concepten om woorden te geven aan sluimerende ervaring en aan de relatie met de keten van betekenissen die aan grond is verbonden. Zoals het concept vervreemding dat bij de filosoof Korthals centraal staat in de analyse van onze verhouding tot voedsel en de productie ervan (Korthals 2018).

‘Goed eten’ geeft met het hoofdbegrip ‘vervreemding’ woorden aan mijn gevoelde afstand tussen wat ik geloof en met de mond belijdt (goed zorgen voor de aarde) en de dagelijkse praktijk van het leven, waarin niet alle keuzes duurzaam uitvallen (en dat ook niet kunnen – wie leeft, heeft een voetafdruk). Het koppelt het thema duurzaamheid aan iets uit het dagelijks leven – eten – en maakt inzichtelijk hoe ingewikkeld het probleem is. Tegelijk biedt het handvatten om de voedselketen te verbeteren. Korthals pleit ervoor om de menselijkheid terug te vinden in de manier waarop wij met voedsel omgaan. Voedsel is een waarde, iets met eigen kwaliteit. Het komt erop aan een relatie aan te gaan met voedsel. Het bij elkaar houden van product en proces zou daarbij helpen. Door voedsel in gemeenschap te produceren en te beleven, zou onze individuele omgang met voedsel in een nieuw perspectief komen te staan.

Een andere predikant verdiepte zich in de internationale, economische en sociale dimensie van de omgang met de grond.

Om alle consumptiegoederen te maken die we in Nederland gebruiken, leggen we beslag op een stuk grond dat elf keer zo groot is als Nederland. En voor de consumptiegoederen van elk Nederlands huishouden zijn in niet-westerse landen gemiddeld 1,8 fte aan arbeidskrachten aan het werk, tegenover slechts 0,8 fte in ons eigen land (Olthaar en Schenderling 2012).

Zij verbindt deze gegevens met de vraag naar solidariteit en gerechtigheid. In de reflectie daarop gaat ook het concept vervreemding meedoen, dat zij bovendien van theologische lading voorziet.

Vervreemding is allereerst een gebrek aan relatie en op die manier ‘zonde’: ‘Door ons in vermeende autonomie terug te trekken op onszelf doen we geen recht aan mensen, aan relaties, dieren, het milieu, aan onszelf en in dat alles bovenal aan God’ (Van den Brink 2012, 283).

Tot een onderzoeksvraag komen

Een onderzoeksvraag bestaat in waarderend actie-onderzoek uit een experiment. In de cursus gaat het om een interventie waarmee in de eigen omgeving op basis van ervaring en reflectie met anderen de relatie tot de grond (theologisch) be-vraagd wordt. Voor geen van de deelnemers gaat deze opstap naar het op deze wijze actor worden te midden van gemeenteleden vanzelf.

Ik had er weinig vertrouwen in dat ik überhaupt iets ‘van de grond’ zou kunnen krijgen samen met de gemeente, gezien het grote aantal omgekeerde vlaggen in de omgeving en de sterke verbondenheid met

de conventionele agrarische sector. Ik verwachtte op voorhand vooral weerstand.

Om lokaal, binnen en buiten de kerkelijke gemeente mensen te vinden met wie het actie-onderzoek samen gedaan zou kunnen worden, hebben de predikanten verschillende strategieën gehanteerd. De inschatting dat er weerstand leeft om het over klimaatverandering en concreet onze omgang met de grond te hebben, doet daar nadrukkelijk in mee.

> Open houding helpt om intermediaire positie tussen gemeente en de grond in te nemen.

Een predikant die net begonnen is in een nieuwe gemeente, benut bij de start van het actie-onderzoek het onbekend zijn met de lokale situatie. Bovendien zoekt ze aansluiting bij formele kaders die er al zijn, zoals voorgenomen beleid.

Bij het zoeken naar een project voor de cursus heb ik via een stukje in het kerkblad mijn onbekendheid met de gemeente ingezet. Als 'vreemdeling in Jeruzalem' heb ik gevraagd wie er mee wil denken over het onderwerp 'Groene Kerk', omdat deze term ook in het beleidsplan wordt genoemd.

De predikant die 'er weinig vertrouwen' in had vanwege mogelijke weerstanden, realiseert zich tegelijk dat hij eigenlijk niet weet wat er leeft. Maar hij participeert op persoonlijke titel al enige tijd in de Herenboerderij, een duurzaam opererend, kleinschalig coöperatief gemengd bedrijf in de buurt. De keren dat hij daarover vertelt aan gemeenteleden, vindt hij gehoor. Op basis van deze ervaring besluit hij om er bij

het ontplooiën van actie vanuit te gaan dat het verlangen dat in hem zelf leeft, ook bij anderen aanwezig kan zijn. Deze open houding helpt hem om zijn intermediaire positie tussen zijn gemeente en de grond in te nemen.

Op een gemeentevergadering vroeg ik of er mensen waren die belangstelling hadden om 'iets' met het thema aarde te gaan doen. Dat waren er vijf, zelfs zonder dat ik had ingevuld wat we dan zouden gaan doen. Voor de eerste bijeenkomst met dit groepje besloot ik een aantal open gespreksvragen te formuleren en erop te vertrouwen dat we samen tot een invulling van een activiteit zouden kunnen komen. Een gespreksgroep beschouw ik ook als een 'actie'. Ik vertelde dat we samen zouden proberen op het spoor te komen wat er bij ons leefde aan vragen, ideeën, opvattingen, verlangens, hoop, angst als het gaat over (de) aarde en onze omgang daarmee.

De open benadering die deze predikant kiest, vindt tijdens een van de cursusdagen gehoor bij de collega-predikanten. Zij herkennen zijn verlegenheid en signaleren bovendien een positief effect van diens aanpak. De predikant vertelt dat het gesprek niet polariserend werd, terwijl er wel heel uiteenlopende meningen en posities bleken te zijn.

De gespreksvragen die deze predikant had gebruikt werden gedeeld en, soms met aanpassingen, ook door de anderen gebruikt om in hun gemeente gesprek op gang te brengen:

Wat heb je met de grond/aarde, ook die om ons heen? Wat is voor jou van waarde rondom het thema 'aarde'? Heeft wat je eet ook met je geloof te maken? Wat zou je willen veranderen of willen weten als het gaat om onze omgang met de aarde? Wat zou je de gemeente willen vertellen over dit thema?

Experiment en reflectie

Experimenteren met concrete actie, zoals mensen uitnodigen voor gesprek en daadwerkelijk een gesprek voeren, creëert nieuwe stof voor reflectie. Reflecteren gebeurt in dit proces zowel individueel als samen, zowel lokaal met betrokkenen als tijdens de cursusdagen met collegapredikanten. Gaandeweg werd de betekenis van actie en experiment nader gedifferentieerd. Alleen al het suggereren van ideeën voor actie bleek feitelijk als een experiment te kunnen functioneren. Een predikant liet na een korte voorverkenning in de kerkenraad de proefballon op om samen op gronden van de gemeente een boerderij te beginnen.

Er wordt aarzelend gereageerd. Er komen dingen op tafel die veel kleinschaliger zijn. Genoemd worden onder andere de mogelijkheid om iets bij te dragen in het behoud van oude rassen, het opzetten van een volkstuin, opbrengst voor de voedselbank. Er is ook weerstand. Die zit vooral bij de inzet van vrijwilligers. Overvragen we onszelf niet? Mijn conclusie is dat het ontbreekt aan draagvlak voor het idee van een boerderij. Maar er is wel betrokkenheid bij de grond.

Concreet en lokaal relevant

Bij nadere reflectie concludeert de predikant dat in haar omgeving de notie gemeenschap een belangrijke sleutel vormt voor de omgang met grond. Het bezitten, bewerken en bewonen van de grond is bovendien nauw met individuele en collectieve welvaart verbonden. Dat geldt ook voor de kerkelijke gemeente met haar grondbezit. De predikant komt verder tot de conclusie, dat zij de verschillende perspectieven op duurzaamheid die ze in haar omgeving op het spoor komt onvoldoende heeft onderkend en mede daardoor te grote stappen heeft gezet.

In plaats van te beginnen bij de concrete situatie (of eventueel bij mijn eigen situatie, dat had misschien ook gekund), ben ik begonnen met een ideaal. De lading van begrippen als duurzaamheid en gemeenschap had ik lokaal moeten onderzoeken.

Het actie-onderzoek brengt nieuwe waarneming van de lokale situatie teweeg. De predikant ervaart haar interventie als te weinig sensitief voor wat er lokaal leeft, maar dat neemt niet weg dat ook een onhandige interventie iets kan opleveren. In de weken na de kerkenraadsvergadering blijkt bij verschillende mensen in haar gemeente de betrokkenheid bij de grond gemobiliseerd te zijn.

Lokale infrastructuur als actor

Als het goed is, leidt de focus op een adequate onderzoeksvraag tot inzicht in wat in deze gemeente passend is. Een predikant werkzaam in het Westland formuleerde aanvankelijk als vraag: *Hoe krijg ik mensen met elkaar in gesprek rond vragen van duurzaamheid en crisis?*

Door praktische bezwaren lukte het niet een groep bij elkaar te krijgen. Maar langs wat de predikant ervoer als een omweg, via activiteiten die zij niet had bedacht maar die al op de kerkelijke agenda stonden, vond er toch actie plaats. Het leidde tot herformulering van de onderzoeksvraag en een nieuw experiment, hoewel de predikant dat zelf aanvankelijk niet zo labelde – het hoorde 'gewoon' bij haar werk.

De tradities van de kerkelijke gemeente in de adventstijd kwamen mij te hulp. Er werd een kerkontbijt georganiseerd. Ik heb daarvoor toen placemats gemaakt met vragen rond geloof en eten.

Ik ontleende die aan het motto 'Aan tafel', dat door de Protestantse Kerk in Nederland als jaarthema was aangereikt – een van de medecursisten had me erop gewezen.

Tijdens het ontbijt blijkt er nauwelijks over de vragen gesproken te worden, maar tijdens de bijbelkring later die week des te meer. De reacties zijn 'heftig', men begrijpt niet waarom de predikant 'de hele wereld' erbij haalt.

Om de rol van intermediair tussen gemeente en grond in te nemen, maakt de predikant dus gebruik van de infrastructuur van de kerkelijke gemeente. De 'tradities' voert hij in zijn reflectie op als een behulpzame actor. Advent, jaarthema, kerkontbijt en bijbelkring vormen zo gezien een significant actor-netwerk van actie en reactie (Kleinherenbrink 2022, 53-72), die in hun samenspel in dit geval uitnodigen tot het bijstellen van de onderzoeksvraag: *Hoe kan ik mensen überhaupt aan het denken krijgen over de verbinding tussen geloof en levenswandel?*

De predikant concludeert dat hij daarvoor zelf buiten de comfortzone van het hem vertrouwde handelingsrepertoire moet treden. Hij doet dat opnieuw binnen de bedding van wat toch al gebeurt, de liturgie van de gemeente, in dit geval een doopviering.

Ik houd een 'donderpreek', die ik expliciet zo benoem. 'Bekeert u want het koninkrijk der hemelen is nabij', over de betekenis van gedoopt zijn en je kind laten dopen. Ik had gedacht dat mensen weg zouden lopen en boos zouden worden, maar het tegendeel is het geval. Ze spreken me waardierend aan na afloop. Op een man na, die me uit mijn tent probeert te lokken met uiterst negatieve feedback. Het heeft hem duidelijk geraakt.

In zijn preek thematiseert de predikant het klimaatvraagstuk in relatie tot uitbuiting van andere werelddelen. Mensen blijken tot zijn verrassing te waarderen dat het onderwerp aan de orde komt. Het experiment heeft niet alleen een effect op anderen, maar ook de predikant zelf, die allesbehalve een neutrale factor is.

Ik merk dat ik niet meer boos ben, maar compassie heb met mensen die in de knel zitten door hun bedrijf in de tuinbouw met allerlei contracten en leningen waar ze best anders mee zouden willen omgaan.

Door zijn ervaring en reflectie te delen met collega-predikanten, blijkt het effect van het experiment verder te reiken dan de lokale gemeenschap. Zijn mondelinge verslag tijdens een van de cursusdagen maakt indruk op de collega's en docenten, zij merken dat hij bij zijn drijfveren is gekomen. Daarbij markeert het houden van een 'donderpreek' een verandering of misschien wel transformatie: de predikant stelt zijn professionele en ambtelijke zelfbeeld bij. Zijn improviserende handelen bij kerkontbijt, bijbelkring en in de kerkdienst, leidt tot het vernieuwen van de eigen identiteit (Holland 1998). Dit gaat gepaard met het herwinnen van focus in de verkondiging en het opnieuw wegen van theologische begrippen: 'bekering' hoort bij het evangelie en bij het sacrament van de doop.

Het voorbeeld laat zien dat predikanten die samen de relatie met de grond onderzoeken in nieuw theologisch vaarwater komen; het bekende gaan ze opnieuw duiden en daarbij brengen ze nieuwe theologische verbanden aan. Zo kan een predikant tot verdieping en verrijking van de eigen ambtsopvatting komen.

Theologische visie op eigen ambt

In tegenstelling tot wat ik altijd dacht, durf ik wel degelijk de profetische functie van het ambt te gebruiken. Ik durf me in die zin kwetsbaar op te stellen, want het is geen jas die me van nature gegoten zit. Kennelijk heb ik genoeg lef opgedaan tijdens de cursus om het aan te kunnen, mede vanuit het besef van noodzaak. Ik had me ook nooit zo geïdentificeerd met het profetische van het ambt, maar in deze context doet het zich vanzelf voor. Hier betekent het dan: tegelijk de boodschap van dreigend onheil verkondigen en ook compassie met de mensen die werkelijk geen benul hebben, of die klem zitten in hun eigen systemen. De profetische functie betreft niet alleen de doelgroep, maar ook de boodschap. Van Montfoort noemt dat 'het creatief mobiliseren van de christelijke traditie met de bedoeling iets te zeggen over God en de wereld' (Van Montfoort 2019, 47).

Deze nieuwe oriëntatie vraagt om voortgaande reflectie op de vraag hoe als predikant intermediair te zijn. Deze reflectie geeft zich rekenschap van de eigen plaats in netwerken van actoren en voedt zich tegelijk met wat nieuw ontdekt is en nog ontdekt gaat worden. Er ontstaat besef van een levendige dynamiek: ook de omgeving en de omstandigheden veranderen.

Ik zal steeds moeten aftasten waar de mensen staan. Intussen haalt de werkelijkheid ons in, denk ik. Veel mensen zijn al bezig met vragen rond duurzaamheid. De vraag is dan vooral: Hoe verhoudt zich dat tot hun geloof en de manier waarop zij kerk zijn?. Hebben ze daar handvatten voor? Die kan ik wel bieden, mede dankzij de cursus. Of willen ze vragen rond klimaat en crisis het liefst maar buiten de kerkdeuren houden? In dat geval zal het nodig blijven te preken en groepen aan te bieden waarin het gesprek mogelijk is, zodat mensen hun zorgen kunnen uiten. Zelf de kerkdeuren

openzetten, denk ik dan. En compassie is en blijft nodig. Je kunt mensen niet de oren wassen en vervolgens laten stikken in hun ellende. Er moet perspectief blijven. Wat heeft het anders voor zin dat Jezus keer op keer de mensen zegt: 'Ga heen en zondig niet meer'? Het profetische aspect zal in de loop van de tijd veranderen, dat kan ook: de ene profetie is de andere niet. Steeds moet ik weer aftasten wat er nodig is. Dat weet geen mens van tevoren. Er zal misschien een verschuiving plaatsvinden naar meer pastorale steun. Want wat als de wanhoop de mensen verlamt?

De professionele identiteit is hier in beweging gekomen mét de geloofsgemeenschap mee, die bovendien op een nieuwe manier wordt waargenomen. Er zijn meer voorbeelden dat het collaboratieve actie-onderzoek nieuwe waarneming tot gevolg heeft. Er lijkt daadwerkelijk meer waardering te ontstaan voor wat er is en wat al gebeurt. Soms treedt dit op nadat een aanvankelijk beoogde actie geen doorgang kan vinden.

In de gemeente gaan we wel degelijk aan de slag. In de vergadering van de Groene Kerk-commissie die volgde op de bijeenkomsten, werd voorgesteld om bestaande deelinitiatieven in het dorp samen te brengen en enkele keren per jaar samen te komen om elkaar te inspireren en mogelijk uit te breiden. Het is niet zo dat er eerst een verandering van hart moet plaatsvinden. Nee, we gaan aan de slag en daardoor veranderen we. Dat vind ik hoopvol. Tegelijkertijd blijft de vervreemding staan: hoe het bijna onmogelijk lijkt om ons in deze tijd echt als naasten van elkaar te gedragen.

Conclusies

De relatie met de grond komt in het actie-onderzoek van de predikanten in veel gevallen niet direct in het vizier. Zij moeten moeite doen om